

Marek Mądzik

Gmina Ułęż w podziałach terytorialnych w XIX i XX wieku

Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F, Historia 60, 313-322

2005

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

ANNALES
UNIVERSITATIS MARIAE CURIE-SKŁODOWSKA
LUBLIN — POLONIA

VOL. LX

SECTIO F

2005

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej

MAREK MĄDZIK

Gmina Ułęż w podziałach terytorialnych w XIX i XX wieku

PRZYNALEŻNOŚĆ TERYTORIALNA

Ziemia stężycka, na której obszarze znajduje się Ułęż, znalazła się, tak jak i pozostała część woj. lubelskiego w 1795 r., pod okupacją austriacką. W 1796 r. dokonano tymczasowego podziału administracyjnego i granice ówczesnych jednostek terytorialnych – dystryktów opierały się na dotychczasowych polskich podziałach administracyjnych. Ułęż znalazł się w dystrykcie łukowskim, który obejmował ziemię łukowską bez Siedlec oraz tereny ziemi stężyckiej¹. Ówczesną Galicję Zachodnią tworzyło 12 dystryktów zwanych cyrkułami. Ponieważ w Łukowie brakowało pomieszczeń na urzędy cyrkułu, dlatego wkrótce przeniesiono siedzibę władz z Łukowa do Radzyna, stąd w literaturze historycznej spotykany jest termin cyrkuł radzyński². Najniższym ogniwem administracji lokalnej w czasach austriackich były dominia (wsie) i magistraty w miastach. Na przełomie 1801/1802 r. doszło do korekt w podziale administracyjnym Galicji Zachodniej: cyrkuł łukowski (radzyński) został zlikwidowany, a jego terytoria rozdzielono między sąsiednie cyrkuły: lubelski cyrkuł powiększono o okolice Kocka i południowy skrawek b. ziemi stężyckiej. Część tej ziemi przyłączono do cyrkułu mińskiego, obejmującego należące do Austrii tereny Mazowsza z siedzibą w Wiązownej³.

---

¹ W. Ćwik, J. Reder, *Lubelszczyzna – dzieje rozwoju terytorialnego, podziałów administracyjnych i ustroju władz*, Lublin 1977, s. 66.

² T. Mencil, *Galicja Zachodnia 1795–1809*, Lublin 1976, s. 49.

³ W. Ćwik, J. Reder, *op. cit.*, s. 66.

Nowy podział administracyjny, funkcjonujący ostatecznie od 1803 r., spowodował, że pozostała część byłej ziemi steżyckiej przyłączono do cyrkułu siedleckiego (część radzyńskiego z Żelechowem, Maciejowicami, Rykami i Steżycą)⁴. Ułęż znalazł się więc w cyrkułe siedleckim na krótko, bo do r. 1809.

Po 1809 r., a więc w okresie Księstwa Warszawskiego obszar gminy Ułęż znalazł się w departamencie siedleckim i powiecie żelechowskim⁵. Kolejne zmiany nastąpiły po 1815 r., kiedy to Lubelskie znalazło się w obrębie Królestwa Polskiego, złączonego z Rosją. Utworzono wtedy z departamentu siedleckiego województwo podlaskie. Ułęż należał do ówczesnego obwodu łukowskiego, który dla celów wyborczych i sądowych podzielony był na powiaty: łukowski, garwoliński i żelechowski. W tym ostatnim powiecie znalazł się Ułęż i jego okolice⁶. W 1837 r. województwo podlaskie przemianowano na gubernię; w 1842 r. obwody przemianowano na powiaty. Dotychczasowe powiaty sądowe przestały funkcjonować. Ułęż więc należał od 1842 r. do powiatu łukowskiego. W dwa lata później po likwidacji guberni podlaskiej i przyłączeniu jej do guberni lubelskiej powiat łukowski znalazł się w dużej guberni lubelskiej⁷.

Kolejne zmiany, jeśli idzie o przynależność terytorialną, nastąpiły po powstaniu styczniowym. Ukaz z 19/31 grudnia 1866 r. tworzył zamiast pięciu – dziesięć guberni w Królestwie Polskim. Powstała znowu gubernia na Podlasiu, nosząca nazwę siedleckiej. Ułęż znalazł się jednakże nie w powiecie łukowskim, ale w powiecie garwolińskim. Powiat ten miał siedem miast (Garwolin, Łaskarzew, Maciejowice, Osieck, Parysów, Steżyca, Żelechów) oraz gminy: Dąbrowa, Kłoczew, Korycka Wola, Maciejowice, Osieck, Pawłowice, Podlęż, Pszonka, Ruda Talubska, Ryki, Sobienie-Jeziory, Sobolew, Trojanów, Ułęż, Wilga, Wola Rąbkowska oraz Żelechów⁸. Taki stan, jeśli idzie o przynależność terytorialną gminy Ułęż, przetrwał do 1912 r., tj. do utworzenia guberni chełmskiej, a tym samym likwidacji guberni siedleckiej. Znacząca część byłej guberni siedleckiej (powiaty: bialski, większość włodawskiego i konstantynowskiego i część radzyńskiego) przeszła do guberni chełmskiej; pow. węgrowski do guberni łomżyńskiej, a pozostała część, w tym powiat garwoliński, do guberni lubelskiej⁹. Ułęż znalazł się więc znowu w guberni lubelskiej, ale na krótko. Wprawdzie po ewakuacji Królestwa Polskiego przez Rosjan w 1915 r. nowi okupanci nie uznali zmian terytorialnych na obszarze Królestwa Polskiego z 1912 r., ale wyznaczając granice między generał-gubernatorstwem lubelskim a niemieckim generał-guber-

⁴ T. Mencil, *op. cit.*, s. 311.

⁵ W. Ćwik, J. Reder, *op. cit.*, s. 77.

⁶ *Ibid.*, s. 84.

⁷ „Dziennik Praw Królestwa Polskiego”, t. XXX, Warszawa 1842, s. 281–287; t. XXXIV, Warszawa 1844, s. 452–459.

⁸ Zob. „Dziennik Praw Królestwa Polskiego”, t. LXVI, Warszawa 1866.

⁹ W. Ćwik, J. Reder, *op. cit.*, s. 107.

natorstwem warszawskim w grudniu 1915 r., ustalono, że granica ta będzie biegła głównie korytem rzek Wieprza i Tyśmienicy i dalej do Bugu według południowej granicy dawnej guberni siedleckiej¹⁰. Austriacy przekazali Niemcom twierdzę Dęblin wraz z gminą Irena. Ułęż znalazł się więc w obwodzie (od 1917 r. w powiecie) garwolińskim general-gubernatorstwa warszawskiego.

Po odzyskaniu niepodległości w 1918 r. woj. lubelskie obejmowało tereny dwóch przedwojennych guberni – lubelskiej i siedleckiej i dzieliło się na 19 powiatów. Powiat garwoliński wraz z gminą Ułęż należał do województwa lubelskiego do 1 kwietnia 1939 r., kiedy to na mocy ustawy przeniesiono z województwa lubelskiego do warszawskiego trzy powiaty: wegrowski, sokołowski i garwoliński oraz gminę Irena z twierdzą Dęblin z powiatu puławskiego¹¹. Ówczesny powiat garwoliński dzielił się na 21 gmin, w tym 2 miejskie. Przynależność Ułęża do woj. warszawskiego nie trwała zbyt długo. W okresie II wojny światowej lubelskie tworzyło tzw. dystrykt lubelski, w ramach Generalnego Gubernatorstwa, podzielony na 11 powiatów. Dęblin wraz z Ireną wrócił do lubelskiego, podobnie jak kilka sąsiednich gmin położonych w południowej części powiatu garwolińskiego, m.in. Ryki¹². Ułęż znalazł się w powiecie puławskim¹³.

Po 1945 r. województwo lubelskie powróciło do granic z września 1939 r., a Ułęż z powiatem garwolińskim do woj. warszawskiego. W 1975 r. powstało nowe województwo lubelskie bez powiatów; w jego skład weszły 63 gminy, w tym Ryki, Ułęż i Nowodwór¹⁴. Najnowsza reforma administracyjno-terytorialna z dnia 1 stycznia 1999 r. także pozostawiła gminę Ułęż w woj. lubelskim, w powiecie ryckim, który utworzyły gminy: Steżycza, Dęblin, Ryki, Kłoczew, Nowodwór i Ułęż¹⁵.

W ciągu dwóch ostatnich stuleci gmina Ułęż należała terytorialnie do województwa (guberni) lubelskiego przez 74 lata (1844–1866, 1912–1915, 1919–1939, 1939–1945, 1975–1998) do powiatu łukowskiego 59 lat (1795–1803, 1815–1866); najdłużej zaś do powiatu garwolińskiego, bo aż 99 lat (1867–1912, 1915–1939, 1945–1975).

GMINA UŁĘŻ – TERYTORIUM I LUDNOŚĆ

Terytorium gminy kształtowało się właściwie od początku XIX stulecia. W okresie austriackim na wsi istniały dominia, natomiast w latach Księstwa War-

¹⁰ *Ibid.*, s. 115.

¹¹ *Ibid.*, s. 131.

¹² *Ibid.*, s. 148.

¹³ *Ibid.*, s. 150.

¹⁴ *Ibid.*, s. 179.

¹⁵ „Rzeczpospolita”, nr 221 z 21 września 1998, dodatek: Lubelskie.

szawskiego każda wieś bez względu na liczbę dymów i mieszkańców stanowiła oddzielną gminę, w której władza administracyjna należała do wójta, mianowanego przez prefekta spośród miejscowych obywateli umiejących czytać i pisać. Funkcje te powierzano właścicielom – panom wsi. W Królestwie Polskim, postanowieniem Namiestnika Królestwa Polskiego z 30 maja 1818 r. (w uzupełnieniu artykułu 84 Konstytucji Królestwa Polskiego), każda wieś licząca co najmniej 10 dymów (domostw) tworzyła oddzielną gminę z wójtem na czele. Wójtem z prawa był właściciel wsi, który funkcję tę sprawował sam lub za pośrednictwem osoby przez siebie wskazanej albo też wybranego zastępcy. W tym okresie gminę stanowił zarówno Ułęż Dolny, liczący 20 dymów i 144 mieszkańców, jak i Ułęż Górny, liczący 35 dymów i 240 mieszkańców¹⁶. Gminami były również te wsie, które potem weszły w skład (w drugiej połowie XIX w.) dużej gminy Ułęż: Białki, Grabowce Dolne i Górne, Korzeniów, Lendo Ruskie, Nowodwór, Sobieszyn, Sarny, Trzcianka, Żabianka, oczywiście też Drażgów (50 dymów, 138 mieszkańców)¹⁷.

Po powstaniu listopadowym władze w Królestwie Polskim usiłowały wprowadzić nowe zasady organizacyjne dla gmin wiejskich. Polegały one m.in. na powiększeniu obszaru gminy i proponowano, aby gmina liczyła co najmniej 300 dymów (30 razy więcej niż dotychczas). Wsie połączone w jedną gminę znajdować się miały w okręgu jednej mili polskiej od zamieszkania wójta gminy¹⁸. Projekt nie określał górnej granicy, jeśli idzie o liczbę dymów. Równocześnie zamierzano podzielić gminy na klasy: I – do 1000 dymów, II – do 600, III – od 300 do 500¹⁹. Projekt był konsultowany z właścicielami dóbr, władze obwodu łukowskiego zwróciły się też do wójtów gmin z prośbą o informacje, m.in. o wykaz wsi należących do gmin, liczbę dymów i ludności, przynależność do parafii²⁰. Według wykazu sporządzonego w 1833 r. w obwodzie łukowskim tylko cztery gminy spełniały warunek: Ryki – 811, Osieck – 666, Prawda – 588, Garwolin – 447. Żelechów miał tylko 242 dymy. Z gmin interesujących autora: Sobieszyn miał 66 dymów, Ułęż Górny – 78, Drażgów – 118, Steżyca – 119 i Kłoczew też 119²¹. Ostatecznie projekt z 1833 r. nie został zrealizowany, nadal gmina mogła liczyć tylko 10 dymów. W 1846 r. nowy projekt obniżał granicę do 50 dymów, ale i tym razem nie został zrealizowany. Nastąpiło to dopiero w 1859 r., kiedy to ukazem cara Aleksandra II z 3/15 marca dolną granicę liczby domostw ustalono

¹⁶ *Tabella miast, wsi, osad, Królestwa Polskiego z wyrażeniem ich położenia i ludności alfabetycznie ułożona*, t. 2, Warszawa 1827.

¹⁷ *Ibid.*, t. 1–2.

¹⁸ 1 mila polska – dawna 7146 m; po 1819 r. mila małopolska – 8534,31 m.

¹⁹ Archiwum Państwowe w Lublinie (dalej: APL), Naczelnik powiatu łukowskiego (dalej: NPL), sygn. 242, Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych, Duchownych i Oświecenia Publicznego do Komisji Województwa Podlaskiego z 15 XII 1832 r., k. 61–62.

²⁰ APL, NPL, sygn. 242, Komisarz obwodu łukowskiego do wójtów gmin, okólnik z 23 I 1833 r., k. 66.

na 50, a nowego podziału na gminy mieli dokonać naczelnicy powiatów, przy uwzględnieniu miejscowych potrzeb, dobra służby i „życzenia właścicieli ziemskich”. Urząd wójta pozostawiono w ręku dziedzica²². Według ustawy z 1859 r. pow. łukowski dzielący się na trzy okręgi sądowe: łukowski, garwoliński i żelechowski miał liczyć 94 gminy. W okręgu żelechowskim miało być 35 gmin, wśród nich: gmina Drażgów (112 domów – 695 mieszkańców), gmina Osmolice (126 domów – 923 mieszkańców), Ułęż Górny (87 domów – 722 mieszkańców) i Sobieszyn (83 domów – 614 mieszkańców)²³.

Podziału na gminy i osady wójtowskie dokonały władze w latach 1859–1864, w wypadku obszarów, które weszły w skład gminy Ułęż nie było większych zmian, jedynie zastanawiano się nad nazwą jednej z gmin, raz wchodziły w grę Osmolice, innym razem Nowodwór. Ostatecznie w wykazie gmin z 1863 r. figurowała gmina Osmolice²⁴.

Nowe zmiany w organizacji terytorialnej gmin zaszyły po wprowadzeniu nowego podziału administracyjnego Królestwa Polskiego w 1867 r. Zmniejszyła się liczba gmin, aż o 43,5% w porównaniu z podziałem z 1864 r.²⁵

W następnych latach trwała tendencja do likwidacji małych gmin, często mieszkańcy tych gmin, dążąc do zmniejszenia wysokości składki na utrzymanie urzędu gminnego, sami zwracali się do władz z prośbami o przyłączenie ich do sąsiednich jednostek najniższego szczebla²⁶.

Można z całą pewnością stwierdzić, że duża gmina Ułęż funkcjonowała już w 1866 r. Raport wójta gminy do naczelnika powiatu łukowskiego z 16/28 listopada 1866 r. przynosi wykaz ludności stale zamieszkującej gminę Ułęż Górny. Ogółem było 3372 mieszkańców²⁷. Oznaczało to, że w skład gminy Ułęż weszły wcześniejsze gminy:

Gmina	Domy	Mieszkańcy
Drażgów	112	695
Osmolice	126	923
Ułęż Górny	87	722
Sobieszyn	83	614
Ogółem	408	2963

²¹ APL, NPL, sygn. 242, Wykaz gmin, k. 113–116.

²² T. M e n c e l, *Gmina dominialna w Królestwie Polskim przed uwłaszczeniem*, [w:] *Gmina wiejska i jej samorząd*, pod red. H. Brodowskiej, Warszawa 1989, s. 144.

²³ Od tego mniej więcej okresu określenie „dym” zostaje zastąpione w wykazach urzędowych słowem „do” (domostwo). APL, NPL, sygn. 242, Wykaz gmin wiejskich w pow. łukowskim, okręg sądowy Żelechów, k. 258–267.

²⁴ APL, NPL, sygn. 242, Wykaz gmin wiejskich po zatwierdzeniu nowej organizacji w pow. łukowskim egzystujących, k. 362–367.

²⁵ J. K u k u l s k i, *Realizacja reformy gminnej w 1864 r. w Królestwie Polskim*, [w:] *Gmina wiejska i jej samorząd...*, s. 157.

²⁶ *Ibid.*, s. 157.

²⁷ APL, NPL, sygn. 425 (b.p.).

W tym okresie gminę Ułęż tworzyły miejscowości z dawnej gminy Drażgów (Ułęż Dolny, Grabowce Dolne, Zawitały, Zosin, Urszulin), Osmolic (Nowodwór, Korzeniów, Borki, Bakiery, Białki, Wąwolnica, Sarny), Ułęza Górnego (Żabianka, Trzcianka, Grabowce Górne, Hanin) i Sobieszyna (Lendo Ruskie, Wólka Sobieszynska, Miłosze, Drewnik, Kalina Rycza)²⁸. Bardzo szybki był przyrost ludności gminy: w przeciągu 45 lat (1866–1909) liczba ta wzrosła prawie trzykrotnie z 3372 do 9489 osób²⁹. Była to zdecydowanie ludność, według wyznania, katolicka, zarówno w r. 1866 jak i w r. 1909. W 1866 r. na obszarze gminy mieszkało 78 Żydów, w r. 1909 – 107. Ówczesna powierzchnia gminy, liczona w morgach, wynosiła 20118³⁰.

Dla porównania warto przypomnieć, że na obszarze gminy Ułęż, w początkach XIX stulecia (około 1827 r.) liczba dymów wynosiła 380, a liczba mieszkańców – około 2340³¹.

Znaczące zmiany przyniosła I wojna światowa. Zdecydowanie zwiększyła się liczba wsi i miejscowości należących do gminy Ułęż. Według danych statystycznych z 1921 r. w skład gminy wchodziło 50 podmiotów: wsie, kolonie, folwarki, leśniczówki, osady, cegielnie. Oznaczało to wzrost o 100%, bowiem liczba miejscowości gminy w 1878 r. wynosiła około 25. Wyraźnie natomiast zmniejszyła się liczba ludności: w 1921 r. terytorium gminy zamieszkiwało ogółem 7598 osób³². Oznaczało to utratę 20% ludności w porównaniu z 1909 rokiem. Największe miejscowości gminy to Sobieszyn (123 domy – 823 mieszk.), Ułęż Dolny i Górny (wspólnie z Ułężem Dolnym Kolonią i Ułężem Górnym folwark – liczyły 84 domów – 796 mieszk.), Drażgów (90 – 610), Trzcianka (70 – 437), Zawitała (65 – 450), Nowodwór (58 – 368). Powierzchnia gminy, liczona już wtedy w hektarach, wynosiła 10 855³³.

Po II wojnie światowej Ułęż nadal pełnił funkcje gminy. W latach 1955–1972 istniał podział na gromady. Gminę Ułęż tworzyły gromady: Ułęż (Drażgów, Zosin, Żabianka), Białki Dolne (Białki Dolne i Górne, Korzeniów), Sobieszyn (Sobieszyn, Lendo Ruskie, Podłodówka, Podlódów), Nowy Bazanów (Trzcianka), Nowodwór (Borki, Grabowce Dolne i Górne, Nowodwór, Rycza, Zawitała), Moszczanka (Sarny), Grabów Szlachecki (Urszulin). Po reorganizacji w styczniu 1973 r., kiedy to zlikwidowano gromady, dawny obszar gminy Ułęż

²⁸ Wykaz wsi wchodzących w skład gminy Ułęż, zob. APL, Garwoliński komisarz ds. włościańskich, sygn. 101, 102, 103, 109, 145, 179, 180, 229, 243, 269, 282, 283, 353, 365, 368, 380, 410, 415, 416, 418, 441, 467, 472 (całe posyty); *Pamiętna Książka Siedleckojskiej Guberni* (dalej: PKSG) *na 1878 god*, Siedlce 1878, s. 194.

²⁹ *Rocznik Statystyczny Królestwa Polskiego 1913 rok*, Warszawa 1914, s. 28.

³⁰ *Ibid.*, s. 28.

³¹ Dane obliczone na podstawie *Tabella miast, wsi...*, t. 1–2.

³² *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej*, t. IV, *Województwo lubelskie*, Warszawa 1924, s. 26.

³³ *Monografia statystyczno-gospodarcza województwa lubelskiego*, t. 1, Lublin 1932, s. 116.

podzielono na dwie jednostki: gminy Ułęż i Nowodwór. W skład gminy wchodziło 13 sołectw: Białki Dolne i Górne, Drażgów, Korzeniów, Lendo Ruskie, Podlodów, Podlodówka, Sarny, Sobieszyn, Ułęż, Zosin, Żabianka. Gmina liczyła 3966 mieszkańców. Warto uświadomić sobie, że nadal Sobieszyn miał największą liczbę ludności (1973 – 803 – tyle co w r. 1921), Ułęż 693, Korzeniów 534. Powierzchnia gminy wynosi 84 km² i jest jedną z największych jednostek administracyjnych w województwie.

Pod względem przynależności kościelnej terytorium gminy Ułęż należy do dwóch parafii: Żabianka i Sobieszyn (do 1887 r. istniała parafia w Drażgowie).

ORGANIZACJA GMINY – WŁADZE

W okresie końca XVIII i w XIX w., aż do 1864 r. gmina wiejska była gminą dominalną. Na czele gminy stał wójt, był nim dziedzic lub jego zastępca. Władza wójtów gmin, uznanych dekretem Fryderyka Augusta z 23 lutego 1809 r., urzędników pełniących czynności administracyjne i policyjne, nie była ograniczona nawet szcątkową formą samorządu. Wójt-dziedzic pełnił urząd bezpłatnie, gdyż uważano, że tę funkcję pełni we własnym interesie, ale miał prawo wyřeczania się sołtysiem jako zastępcą – za zgodą podprefekta. Wójtami, oprócz dziedziców, byli dzierżawcy, plenipotenci, a nawet kobiety i księża, chociaż przepisy nakazywały kobietom podać kandydatów na wójtów. Wójttem generalnym ordynacji był ordynat Stanisław Zamojski, któremu podlegali jako zastępcy wójtów rządcy kluczów³⁴. Wójt sprawował również władzę sądową, tzn. sądził sprawy popełnione przez mieszkańców gminy lub osoby obce, ale schwytane na gorącym uczynku. Kompetencji wójta podlegały także tzw. defraudacje leśne³⁵. Prowadził księgi ludności, wyznaczał podwoły i kwatery dla wojska. Organem kontrolnym wójta miała być rada wiejska, złożona z gospodarzy osiadłych w składzie 3–5 osób. Rad wiejskich w Księstwie Warszawskim przeważnie nie zwoływano – zresztą większość radnych wiejskich była analfabetami – stąd nie bardzo mogli kontrolować wójta³⁶.

Podobnie było w czasach Królestwa Polskiego. Wójtowie, jak wszyscy urzędnicy publiczni, musieli mieć ukończonych 21 lat, winni być wpisani do ksiąg obywatelskich – oczywiście dotyczyło to dziedziców. Wójtowie mianowani byli przez Komisję Rządową Spraw Wewnętrznych (KRSW) na wniosek Komisji Wojewódzkiej³⁷. Dziedzic był odpowiedzialny za niedopełnienie obowiązków i mógł się zwolnić od odpowiedzialności urzędu tylko przez wyznaczenie wójta utrzy-

³⁴ T. Mencil, *Gmina dominalna...*, s. 107.

³⁵ *Ibid.*, s. 108.

³⁶ *Ibid.*, s. 109.

³⁷ *Ibid.*, s. 113.

mywanego własnych kosztem po zatwierdzeniu jego kwalifikacji przez komisarza obwodu i po zatwierdzeniu przez KRSW. Obowiązki wójta: utrzymywanie w porządku akt zawierających rozporządzenia urzędowe i dopilnowanie ich wykonania, prowadzenie statystyki gminy, pobór podatków oraz sprawiedliwy rozkład ciężarów i powinności państwowych, pilnowanie porządku w gminie, utrzymywanie w dobrym stanie dróg i mostów, chwywanie włóczęgów, deztererów, odstawianie do wojska rekrutów, utrzymywanie w porządku gminnej księgi ludności, wykonywanie poleceń władz i składanie raportów do komisarza obwodu, utrzymywanie swoim kosztem aresztu gminnego³⁸. O obowiązkach wójta świadczy fakt, że musiał prowadzić kilkadziesiąt (około 50) typów akt, np. akta cudzoziemców, akta osób pod nadzorem policji, akta do broni myśliwskiej, akta felczerów wiejskich, deztererów, ubezpieczeń od ognia, prowiantu dla wojska, kwaterunku i podwód, kuracji osób w szpitalach³⁹.

W wypadku powierzenia przez właściciela dóbr urzędu wójta zastępcy należało przedstawić jego kwalifikacje, tzn. potrzebne dokumenty: m.in. metrykę urodzenia, świadectwo sądu poprawczego, deklarację zrzeczenia się tajnych towarzystw, świadectwa stałego zamieszkania w kraju, świadectwo wykonania przysięgi homagialnej, opis biegu życia oraz w latach 60. świadectwa znajomości języka rosyjskiego⁴⁰. Wójt musiał mieć w każdej wsi do pomocy sołtysa.

Wójt w Królestwie Polskim miał także uprawnienia sądowe. Po powstaniu listopadowym władze zaczęły zwracać większą uwagę na obsadę urzędów wójtowskich i rozpoczęto kontrolę osób pełniących obowiązki wójtów i zastępców. Zabroniono w 1840 r. duchownym pełnienia funkcji wójta, przypomniano także, że kobiety nie mogą pełnić urzędu jako niemające praw obywatelskich⁴¹.

Niektórzy dziedzice dóbr, dla uchronienia swoich synów od poboru do wojska, prosili o nominację dla nich na urząd wójtowski. Doszło do tego, że reskryptem Namiestnika Królestwa Polskiego z 24 XII 1845/5 I 1846 r. zabroniono tego, w wypadku gdy syn dziedzica był w wieku tzw. popisowym. Pozostający na urzędach mieli być odsunięci od funkcji wójta⁴².

Reformy z lat 1859–1864 wprowadziły pewne zmiany w gminach. Wójt-dziedzic nie posiadał uposażenia rządowego, natomiast płatnymi urzędnikami mieli być – jak dotychczas – wójtowie pełniący obowiązki za dziedzica, zastępcy

³⁸ *Ibid.*, s. 118–119.

³⁹ APL, NPL, sygn. 449, Protokół zdania akt i pieczęci gminy Sobieszyn p. Józefowi Wyszomirskiemu w 1859 r., k. 56–57.

⁴⁰ Takie dokumenty przedstawił Jan Popławski, który w imieniu właściciela dóbr Kłoczew objął stanowisko wójta w 1860 r. APL, NPL, sygn. 449, Protokół instalacji J. Popławskiego na urząd wójta gminy Kłoczew, k. 307–310; J. Popławski do naczelnika powiatu łukowskiego z 23 XI/5 XII 1860, k. 349.

⁴¹ T. M enc e l, *Gmina dominialna...*, s. 139.

⁴² APL, NPL, sygn. 242, Rząd Gubernialny Lubelski do naczelnika powiatu łukowskiego z 12/24 I 1846 r., k. 169–169v.

wójta, wójtowie w dobrach narodowych. Wójtem nie mógł być cudzoziemiec, kobieta, osoba duchowna, starozakonni, osoby karane, pozostający pod nadzorem policji, wydaleny ze służby sądowej. Powoływano rodzaj samorządu – rady gminne do pomocy wójtom, liczące 3–6 członków. Radnych wybierał „ogół gminy”. W każdej wsi miał być sołtys, a w większych podsołtys⁴³.

Uwłaszczenie w Królestwie Polskim w 1864 r. kończy okres istnienia tzw. gminy dominialnej. Od tego okresu można mówić o gminie samorządowej. Polityczne względy zdecydowały, że ukaz nadał gminie dwustopniową strukturę. Niższy szczebel tworzyły jednowioskowe gromady, oparte na zebraniu gromadzkim i sołtysie – miały one wyłącznie charakter chłopski; ze składu gromady wyłączono dziedziców, drobnych właścicieli ziemskich, ludność folwarczną. Prawo udziału w zebraniach, które decydowały o wyborze sołtysa, otrzymali gospodarze mający co najmniej 1,5 morgi. Kobiety posiadaczki własnych gospodarstw dopuszczano do udziału w zebraniach. Na szczeblu wyższym gmina była wielowioskową jednostką administracyjną o dwustanowej strukturze społecznej – chłopci posiadacze co najmniej 3 morgi oraz właściciele ziemscy bez względu na ilość posiadanej ziemi. Bierne prawo wyborcze osiągnęto w wieku 25 lat. Kandydaci na wójta i ławników musieli posiadać sześć morgów ziemi. Od kandydatów na urzędy gminne nie wymagano wykształcenia⁴⁴.

Duże znaczenie miał pisarz gminny. Generalnie władze nie chciały dopuścić szlachty do urzędów wójtowskich. Nie udało się to całkowicie, np. w 1870 r. na ogólną liczbę 1340 gmin w 1047 gminach (78%) wójtami byli chłopcy, w 177 (13%) dziedzice i drobna szlachta, w 116 (9%) mieszczenie, dymisjonowani żołnierze⁴⁵.

W Ułężu w 1878 r. wójtem był Leon Grzelak, a pisarzem Wiktor German, zaś na przełomie XIX/XX w. dość długo wójtem był Karol Kosowski, a piarzem Antoni Ignatowski⁴⁶. W tym samym czasie właściciel Ułęża Karol Meissner pełnił funkcję sędziego gminnego – był to sąd gminny w okręgu dla gmin Kłoczew, Ryki i Ułęż z siedzibą w Rykach. Ławnikami byli Józef Krupiński, Michał Dobrowolski, a pisarzem sądowym Józef Zemina⁴⁷. W gminie istniała szkoła początkowa, nauczycielem był Manswet Brzozowski⁴⁸. Ojciec Karola Meissnera, także Karol, pełnił w 1863 r. funkcję wójta gminy Ułęż⁴⁹.

⁴³ T. Mencil, *Gmina dominialna...*, s. 145–146.

⁴⁴ J. Kukulski, *op. cit.*, s. 160.

⁴⁵ *Ibid.*, s. 174.

⁴⁶ PKSG na 1878 god, s. 35; PKSG na 1895 god, Siedlce 1895, s. 83; PKSG na 1906 god, Siedlce 1906, s. 205.

⁴⁷ PKSG na 1895 god, s. 115.

⁴⁸ *Ibid.*, s. 146.

⁴⁹ APL, NPL, sygn. 242, Nominację otrzymał 18/30 V 1863 r., k. 366v.

W okresie międzywojennym na terytorium RP funkcjonowały początkowo dwa rodzaje gmin – na obszarach byłego zaboru pruskiego i austriackiego gminy jednowioskowe oraz gminy zbiorcze, nazywane przez przeciwników „gminą ruską”. Samorząd gminy były to rady gminne wybierane przez zgromadzenie członków gminy w głosowaniu tajnym, któremu przewodniczył wójt, również pochodzący z wyboru. Kadencje rad i wójta trwały trzy lata. Rady obradowały jawnie z prawem uczestnictwa mieszkańców gminy, uchwały zapadały większością głosów⁵⁰. W 1933 r. została wydana nowa ustawa o samorządzie gminnym, wprowadzająca w całym kraju gminę zbiorową. Ustawa ograniczała rozwój samorządu w gminach i zmieniała jego charakter z demokratycznego w państwowy⁵¹.

W okresie okupacji gminy posiadające wąskie kompetencje samorządu terytorialny musiały całkowicie zaniechać swej działalności.

---

⁵⁰ H. Brodowska, *Spółeczny charakter gminy w odrodzonym państwie*, [w:] *Gmina wiejska i jej samorząd...*, s. 371.

⁵¹ *Ibid.*, s. 372.